

Normování a diskriminace

Již ne všichni lidé se rodí svobodní a rovní ve svých právech a důstojnosti

Gertraud Putz*

Spojené národy vyhlásily 10. prosince 1948 na tehdejší dobu poměrně obsáhlý výčet práv – třicet článků Všeobecné deklarace lidských práv. Tato práva jsou nezczitelná a nezadatelná. Z přirozené povahy bytí člověka náleží každému, nezávisle na jeho příslušnosti k nějakému státu, skupině, náboženství či rase. Tato práva mají nadstátní a nedělitelnou povahu a jejich základním cílem je zajištění a ochrana důstojnosti člověka. Poprvé v dějinách byl tak určitý systém hodnot prohlášen za univerzální, a to nikoli jen proklamativně, ale fakticky. Na základě své konsensuální formy má upravovat soužití všech lidí a států.¹ Vystačí však tato práva na ochranu důstojnosti každého člověka i dnes?

V současnosti jsme totiž svědky razantního uplatňování poznatků přírodních věd na samotném člověku. Emeritní profesor filozofie a ředitel Institutu vědy a techniky v Bonnu Ludger Honnefelder tuto skutečnost vystihuje slovy: „*Sotva jiný fenomén než tento svým rozvojem otevřel celé spektrum názorů, ale zároveň i možností zásahů, tak zásadně změnil sebepojetí*

člověka a postavil jej tím před velice gravitující výzvu. Moderní biomedicína bude jen tehdy přínosem, pokud na tuto výzvu bude reagovat společně s etikou a právem, jenz jsou taky produktem dynamiky tohoto rozvoje.“²

Toto konstatování nás přivádí k prvnímu problému, který souvisí s rychlostí rozvoje a nepřehledností nových možností jednání. Mezi svobodou bádání, univerzálně závazným hodnotovým systémem a vědeckým uvažováním tak vzniká nepřehlédnutelné napětí.

V únoru 1997 oznámila skotská výzkumná skupina první úspěšné klonování ovce (Dolly) z buňky dospělé ovce. Podobné pokusy byly prováděny na myších na Havaji a mnichovští výzkumníci zase naklonovali tele „Uschi“. Britský parlament povolil v prosinci 2000 výzkum klonování lidských zárodků do 14. dne po oplodnění vajíčka a povolil tím vlastně zkoumat embryonální kmenové buňky. Lidská buňka je tak z hlediska klonování považovaná za stejnou, jako je buňka semene rostliny. Vznikající lidské embryo není ze zákona definováno jako člověk, a proto není ani jako takové

* Dr. Gertraud Putz, Institut pro křesťanské učení o společnosti, Salzburg

Tento příspěvek vychází z referátu, který autorka přednesla na 2. mezinárodním workshopu „Mechanismy a praxe diskriminace“ v Brně, dne 29. – 30. listopadu 2001.

¹ BOBBIO, N.: Das Zeitalter der Menschenrechte. Ist Toleranz durchsetzbar? Berlin 1968.

² HONNEFELDER, L.: Biomedizinische Ethik und Globalisierung. Zur Problematik völkerrechtlicher Grenzziehung am Beispiel der Menschenrechtskonvention zur Biomedizin des Europarates. In: ESER, A. (Hrg.): Biomedizin und Menschenrechte. Die Menschenrechtskonvention des Europarates zur Biomedizin – Dokumentation und Kommentare. Frankfurt 1999, str. 38.

chráněno. V polovině listopadu roku 2001 ohlásila média, že v USA bylo poprvé naklonováno lidské embryo za účelem získávání kmenových buněk. Jinými slovy, započala instrumentalizace embryí pro budoucí eventuelní léčení.³

Nedávno s otevřenou obhajobou šlechtění lidí vystoupil kontroverzní německý filozof Peter Sloterdijk a litoval, že kvůli Hitlerovi byla zničena eugenika. Podle něj to prý nebylo ničím jiným než spojením rodičovské lásky a vědy.⁴

V únoru roku 2001 bylo dokončeno čtení lidského genu. V roce 1980 rozhodl Nejvyšší soud USA, že geny jsou způsobilým objektem pro patentování. Tento přístup vede jednoznačně k narušení právní tradice, neboť do té doby byly předmětem patentů pouze vynálezy. Podobně postupovaly také Evropský patentový úřad (EPO) v Mnichově a směrnice o bio-patentech EU. To znamená, že geny – také lidské – jsou patentovány. A tak se stalo, že „v červnu 2000 uzavřela australská společnost ‚Autogen‘ s královstvím Tonga, nacházejícím se v Tichém oceánu, smlouvu, díky které jmenovaná společnost nabývá práva na genetické informace obyvatelstva této země.“⁵

Je nesporné, že jednou z nejtěžších otázek, která vyvolává řadu diskusí je otázka o tom, kdo je vlastně člověk a kdy člověk nabývá lidskou důstojnost? Na tuto otázku existuje celá řada odpovědí a názorů. Jedna skupina spojuje existenci člověka již s okamžikem, kdy je oplodněno vajíčko. Druhý pól reprezentuje věta německého filozofa a ministra SPD pro kulturu a média Juliana Nida-Rümelina, že až do okamžiku narození jsme každý pouze „hromadou buněk“. Takže pak i respektování lidské důstojnosti je možné pouze tehdy, když je splněn předpoklad, že lidská bytost byla zneuctěna, nebo jí byla tato úcta znemožněna. Toto kritérium není možné naplnit u embryí, neboť sebeúcta lidského embrya se nedá potvrdit. Embryo není schopno zpracovávat subjektivní vjemy a proto není ani nositelem přání. To vede následně k názoru, že novorozenci, kojenci, duševně postižení a pacienti, kteří upadli do komatu nemají již právo na život, resp. ještě, neboť již nejsou schopni sebeúcty.

Toto výsostně aktuální téma doposud však není předmětem celosvětového diskurzu. „*Je evidentní, že nové způsoby jednání nelze již subsumovat pod obvyklé třídy jednání. Vzhledem k rychlosti inovace chybí čas*

k tomu, abychom mohli z naší nové zkušenosti odvodit normy a postoje pro jiné jednání.“⁶

Co si tedy počít v situaci, kdy právo nevede k obecně konsensuálním normám a neplatí stejně pro všechny lidi?

V následujícím výkladu se pokusím na dvou souborech příkladů poukázat na slabiny, jež vedou k tomu, že jedincům a skupinám je upírána lidská důstojnost a nejsou brány jako duchovní bytosti, a to vůbec ne kvůli přetrvávajícím předsudkům nebo nepřátelským postojům společnosti.⁷ Příčinou těchto případů je diskriminace normování. Padesátitřít let po vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv si musíme přiznat, že již ne všichni lidé se rodí svobodní a rovni v důstojnosti a právech.

1. DISKRIMINACE NA ZÁKLADĚ SELEKCE

Právní úpravy v oblasti biomedicíny jsou v různých zemích velmi odlišné. Téměř všechny státy mající ústavu (s výjimkou Německa a Rakouska) nepřiznávají embryu/plodu nějakou osobní důstojnost a absolutní právo na život. V Německu však můžeme zaznamenat trend, který se taky začíná ubírat tímto směrem. Ministryně zdravotnictví Ulla Schmidtová naznačila, že bude usilovat o liberálnější genovou politiku, a spolko- vá ministryně školství Edelgart Bulmahnová není proti genovým testům u dětí ze zkušavky. Taky je zde požadovaná změna zákona dle anglického vzoru. Protože „vzhledem k četným závažným nemocím, (o jejichž potírání jde), je to přímo etický postulát“.⁸ Existující platná právní praxe je tak často označována za nemorální a diskriminující.

Nejméně zdrženlivými jsou v tomto ohledu USA, Nizozemí, Itálie a Belgie. Několik příkladů z praxe:

Anglie: Manželé Louise a Alan Mastertonovi ztratili před pár lety při nehodě svou 3 letou dceru. Měli již čtyři syny a chtěli bezpodmínečně ještě jednu dceru. Díky oplodnění ve zkumavce lze pohlaví očekávaného dítěte lékařsky určit předem. Protože je toto v Anglii dosud zakázané, podali manželé žalobu k jednomu anglickému soudu, proti diskriminaci manželských párů vzhledem k jiným zemím, jako je Itálie nebo USA, kde je tato metoda již používána. Jejich žaloba byla odmít-

³ Srov. GEYER, CH. (Hrg.): Biopolitik. Die Positionen. Frankfurt 2001.

⁴ Srov. Information Philosophie. März 2001, Nr. 1., str. 94.

⁵ Srov. GASPARI, CH.: Konjunktur für Menschenmacher. In. Die Furche. Nr. 43/ 2001, str. 41.

⁶ HONNEFELDER, L.: Biomedizinische Ethik und Globalisierung. Zur Problematik völkerrechtlicher Grenzziehung am Beispiel der Menschenrechtskonvention zur Biomedizin des Europarates. In. ESER, A. (Hrg.): Biomedizin und Menschenrechte. Die Menschenrechtskonvention des Europarates zur Biomedizin – Dokumentation und Kommentare. Frankfurt 1999, str. 41.

⁷ Autorka používá kromě německého slova „Mensch“ – člověk, taky kategorii „Person“ a „Personalität“. Doslovný český překlad jako „osoba“ by však nebyl výstižný a proto jsme zvolili popisné vyjádření: duchovní rozměr lidské bytosti, nebo pak v textu jsme použili i slovo osobnost, i když toto vyjádření není úplně přesné. Mohli bychom říci, že osobnost znamená již určitou kvalitu rozvoje duchovního rozměru bytí člověka. Autorka sama však jasně nevymezuje a nerozlišuje pojmy člověk, osoba a osobnost.

⁸ Embryonen und Menschenwürde. Stationen der öffentlich ausgetragenen Debatte. In. Information Philosophie, August 2001, Nr. 3., str. 9.

nuta. Následně se podrobili oplodnění ve zkumavce na vlastní náklady v Římě. Přestože bylo předem určeno pohlaví, těhotná žena zjistila, že očekává chlapce. Manželé byli zklamáni a obrátili se na média s tímto prohlášením: „Máme již čtyři syny a chceme pouze dceru. Tohoto chlapce dáme k adopci.“

Druhý příklad, jedna ortodoxní obec v New Yorku má své vlastní metody. Rodiče mladým lidem dovolí mít vzájemné vztahy teprve tehdy, padnou-li si navzájem do oka a jejich rodiny, kultura, vztahy a majetek. Pokud se o sebe děti navzájem zajímají, navštíví rodiny svého rabína. Ten jim udělí radu opřenou nejen o principy víry a jeho zkušenosti, ale také přitom použije molekulární genetická data získaná z krevních zkoušek dětí, která shromažďuje v počítači. Mají-li děti náhodou geny podmiňující stejná onemocnění, od svatby se upustí. O dětech zde rozhodují rodiče a rabín, samy nedostanou příležitost vybrat si partnera vlastní volbou.⁹

Jiný případ z Ameriky: Adam Nash se narodil v dubnu roku 2000 v americkém státě Colorado. Chicagští lékaři přezkoušeli patnáct embryí zplazených ve zkumavce, zda nemají známky nějaké dědičné choroby. Potom s pomocí genového testu vybrali ono zdravé embryo, které se nejlépe hodilo k jeho šesti leté sestře Molly. Adam byl zplazen s cílem zachránit život nemocné sestře. Šlo o první překročení dosud neporušené hranice. Bioetik Jeffrey Kahn z Univerzity v Minnesotě k tomu řekl: „Vybírali jsme na základě určitých znaků, které nebyly nejlepší pro samotné dítě, ale pro jinou osobu.“¹⁰

Již tedy nestačí být jen zdravým. Člověk kromě toho, že je zdravý, musí být i schopen stát se dárce. V Anglii bojují lékaři o povolení tohoto přístupu již měsíce. Právo na zdraví, lékařskou pomoc se zde dostávají do rozporu s právem na sebeurčení jako vlastním účelem zrození. Adam Nash je prvním dítětem v historii lidstva, které bylo na svět přivedeno ne kvůli sobě samotnému, ale účelně. Lidský život zde byl stvořen nejprve na zkoušku, a pak vybrán. Ve zkumavce stálo právo na život jednoho embrya proti právu ostatních embryí.

Prenatální diagnóza určená původně jen pro ojedinelé případy je dnes široce využívána a uplatňuje se i k selekci postižených, k „pídění se po postižení“ na základě genetických dat.¹¹ Při zjištění postižení pak tento nenarozený život nemá často žádné šance. Ko-

lem 95% těhotných žen se po diagnóze Downova syndromu nebo rozštěpu rozhodne pro potrat. Přerušení těhotenství se zdravým plodem je v Rakousku povoleno do 12. týdne těhotenství. Tato lhůta je prodloužena u plodů s těžkým tělesným nebo duševním postižením do 24. týdne těhotenství, u očekávané životaneschopnosti až do narození. Dvojitá morálka zákonodárství se projevuje i zde. Pokud přijde na svět předčasně těžce postižené dítě, lékaři jsou povinni zachránit tento život bezpodmínečně a všemi prostředky.

Zajímavý rozsudek byl v této souvislosti vyneseno ve Francii.¹² Otec sedmnáctiletého těžce postiženého Nicolase Perruche žádal před nejvyšším soudem náhradu škody pro svého syna. Nicolasova matka byla během těhotenství infikována zarděnkami. Nechtěla nést riziko, přivést na svět postižené dítě, lékaři však udělali při diagnóze chybu a ujistili ji, že je vše v pořádku. Rozsudek soudu se ve Francii postaral o senzaci, ale taky i o rozhořčení. V tomto rozsudku stojí: „Pro Nicolase by bývalo bylo lepší se nenarodit, než žít s tímto těžkým postižením.“ Nicolasovi bylo způsobeno bezpráví, neboť nebyl „terapeuticky potracen“.¹³ Musí za to být odškodněn.

To znamená, že ve Francii budou moci postižené děti v budoucnu zažalovat své rodiče, že neudělali nic pro to, aby jejich životy předčasně ukončili. V Americe je proti špatným předporodním diagnózám podána taky řada žalob. Jedná se o tzv. „wrongful-life“ procesy. Pojišťovny se už zdráhají toto rizikové povolání lékaře pojišťovat.

Dnes se tedy lze vyhnout narození postiženého dítěte, není to již neodvratitelný osud. Je to osobní riziko, osobní rozhodnutí rodičů, kteří za to pak ale nesou svou odpovědnost. Společnost se tak vyhýbá solidaritě, požadavek rovnosti je zde zpochybněn. Soukromé pojišťovny v USA přestávají pojišťovat postižené děti. Tyto skutečnosti mají nedozírné následky pro postižené lidi.

Může být život škodnou událostí? Škodná událost v ekonomickém smyslu slova je právní kategorií, která si protiče s právem na život a důstojností člověka. Je pochopitelné, že rodiče si často z různých důvodů nechtějí připustit, že by přivedli na svět postižené dítě. Může vůbec existovat právo nebýt porozen nebo právo na život bez postižení? Co je života hodné a co není života hodné? Co je prospěšné a co není prospěšné pro život? Kdo to může definovat a stanovit?

⁹ SCHRÖDER-KURTH, T.: Grenzen der Autonomie und Manipulation in der Medizinischen Genetik. In: KNÖPFLE, N.- HANDEL, A. (Hrg.): Menschenwürde und medizinische Konfliktfälle. Stuttgart 2000, str. 107.

¹⁰ Srov. Der Spiegel, Nr. 41/2000, str. 270.

¹¹ Takto označuje prenatální vyšetření Martin Landstätter z Centra pro vlastní volbu života „BIZEPS“. Srov. Kathpress-Tagesdienst, Nr. 247/2001, str. 2.

¹² Srov. Der Spiegel, Nr. 48/2000, str. 298.

¹³ Tato formulace ukazuje, že díky sémantickému triku vzniklo úplně nové slovo. Smyslem terapie je léčení a nemá nic společného s „terapeutickým potracením“.

2. DISKRIMINACE NA ZÁKLADĚ POPŘENÍ JEDNOTY ČLOVĚKA A OSOBNOSTI

Osobnost a člověk, porozumění těmto pojmům je klíčovým předpokladem řešení řady otázek, které nás dnes zajímají, jako např.:

- Smí se klonovat lidské genetické informace?
- Smí se k výzkumu používat lidská embrya?
- Jak daleko může zajít genové inženýrství?
- Kdy začíná a končí lidský život?
- Je dovolená aktivní eutanazie?
- Je oprávněn trest smrti?
- Kde jsou meze transplantační medicíny?

I v zemích, které se zavázaly k ochraně lidských práv, dochází dnes k určitému hodnotovému posunu, kdy se postupně dělá rozdíl mezi člověkem jako biologickou a duchovní bytostí (osobností). Velmi markantně se tato pozice projevuje především v bioetické argumentaci. Člověk zde není považován již i za duchovní bytost. Tento rozměr dává člověku určitou hodnotu. Člověk se totiž stává osobností, a to teprve díky určitým vlastnostem, je to jeho určitý stav. Takže důstojnost a nedotknutelnost přísluší pouze člověku s tímto duchovním rozměrem, člověku-osobnosti, která je schopná tyto vlastnosti prokázat.

Ukázka z textu australského etika Petra Singera: „Člověk je racionální bytost uvědomující si sama sebe... Pokud jsem osobností, pojmám sám sebe jako někoho, kdo má budoucnost... Je možné, že existuje osobnost, která nepatří k lidskému rodu. Stejně je možné, že někteří příslušníci lidského rodu nejsou osobnostmi... A proto je důležité diskutovat o otázce, zda je zabíjení ne-lidských živočichů špatné, zda jsou mezi nimi osobnosti... Z tohoto důvodu navrhuji, nepřiznávat životu nějakého plodu vyšší cenu než životu ne-lidského živočicha, který má podobný stupeň racionality, sebeuvědomování, jednoty vědomí, schopnosti cítění atd. Plod není osobností, a proto ani nemá stejné právo na život... Lidé, kteří kdysi byli osobností, byli schopni volit mezi životem a smrtí, ale dnes, když kvůli nehodě nebo vysokému stáří tuto schopnost ztratili, se v mnoha ohledech neliší... od postižených kojenců. Nejsou si vědomi sami sebe, nejsou racionální a autonomní, a tak zde nemůžeme uvažovat o právu na život, respektu nebo autonomii. Pokud nemají vůbec žádné prožitky (a ani nikdy žádné již mít nemohou a nebudou), pak jejich život nemá sám o sobě cenu. Jejich životní cesta je ukončena.“¹⁴

Autor tohoto textu dokazuje, že pokud již neexistuje nějaká dělící čára mezi člověkem a určitými zvířaty (šimpanz, delfín), je horší zabít zdravého šimpanze, než postiženého kojence.¹⁵ Osobnost je zde měřítkem toho, zda a pro koho platí lidská práva a důstojnost. Tyto myšlenky se objevují právě v dnešních diskusích některých bioetiků. Nebezpečí těchto názorů spočívá v redukcionistickém pojetí člověka. Člověk je viděn jen jako suma funkcí svých genů.

Lékařský pokrok v genetice, embryologii a transplantační medicíně vedl Radu Evropy v roce 1996 k přijetí kontroverzní a sporné Konvence o bioetice. Tato konvence vstoupila v platnost 1. 12. 1999 a má velmi výmluvný název: „Úmluva o ochraně lidských práv a lidské důstojnosti s ohledem na používání biologie a medicíny: Úmluva o lidských právech a biomedicíně.“

Tato Konvence má být mezinárodním právním dokumentem o problémech a hranicích jednání v medicíně. V článku 1 se říká: „Smluvní strany... chrání důstojnost a identitu všech lidských bytostí a zaručí každému bez rozdílu jeho integritu, stejně tak jako jiné základní práva a svobody.“¹⁶ Co se však tím rozumí, není zde blíže řečeno.

Biologie a medicína se rozvíjejí stále razantněji. Dosavadní výsledky se opírají o základní výzkumy, ke kterým jsou potřeba namáhavě „vypěstované“ rostliny a pokusná zvířata, což není nevýznamný faktor, který si vyžaduje čas i finance. Takže podstatně „efektivnější a hospodárnější“ se jeví provádět pokusy přímo již s lidským „materiálem“. Konvence si klade za cíl zaručit v Evropě alespoň minimální standard ochrany lidských práv a důstojnosti při uplatňování biologie a medicíny. U duševně a tělesně postižených je však lékařům a farmaceutickému průmyslu ponechán poměrně volný prostor.

Lehce napadnutelná je také formulace článku 17: Ten, kdo je schopen dát souhlas, musí s určitými metodami zacházení nebo pokusy souhlasit, ten, kdo schopen dát souhlas není, nesmí odporovat.

Definování toho, kdo je osobností s nezczizitelnými právy, nebo pouze člověkem, dle Konvence zůstává tak na zákonodárcích jednotlivých zemí.

Co to znamená? V této oblasti se dostává věda do zdánlivě neřešitelné situace. Výzkumy slouží lidem, ale zároveň jsou součástí hospodářského vývoje dané společnosti a dobrou možností k vydělávání peněz. V Rakousku a Německu existují sice přísná, zákonem stanovená pravidla, ale šedá zóna je stále dost široká.

Nedotknutelnost a nedělitelnost důstojnosti osobnosti člověka se dostává do rozporu se svobodou bádání, která ji rozděluje. Středem pozornosti se stává ma-

¹⁴ SINGER, P.: Praktische Ethik. Stuttgart 1994, str. 120, 197, 245.

¹⁵ Petr Singer je stoupencem etického utilitarismu.

¹⁶ ESER, A. (Hrg.): Biomedizin und Menschenrechte. Die Menschenrechtskonvention des Europarates zur Biomedizin-Dokumentation und Kommentare. Frankfurt 1999, str. 13.

teriální stránka. Měli bychom trvat na tom, že lidská práva a důstojnost platí pro všechny dosud nenarozené i narozené ve stejné míře a nesmí se dělat rozdíl mezi člověkem a osobností. Úvahy o tom, že pokud nemáme žádné zážitky a ani nikdy žádné mít nebudeme, pak nemá náš život žádnou cenu a naše životní cesta je na konci, jsou nepřipustné. Do takového stavu se může totiž dostat každý z nás – po mozkové mrtvici, po nehodě, ve stáří, nebo kvůli nějaké nemoci, apod.

Proto pokud chce zákonodárce vážně chránit identitu osobnosti člověka a zabránit jejímu zneužívání, pak musí začít ochranou toho nejprvnějšího okamžiku lidské existence, tzn. počtí lidského života. Jakákoliv jiná ustanovení slouží pak jen k umožnění a legalizaci selekce.

ZÁVĚR

Mezi svobodou bádání, hospodářskými zájmy a etickými zásadami existuje dnes takové napětí, jako nikdy předtím. Svoboda bádání a hospodářské zájmy neznají žádné inherentní hranice. Na jedné straně je žádoucí, aby byly určité nemoci prozkoumány a mohly být léčeny. „Na druhé straně se stává analýza genu v případech, kdy chybí možnost léčby a prevence, osudovou neřestí. Bude-li ještě před implantací embrya nebo před porodem zjištěno genetické poškození plodu,

může tak na základě odmítnutí implantace nebo přerušení těhotenství docházet k selekci a diskriminaci a tím vlastně k porušení ochrany života embrya.“¹⁷ Díky tomu bychom se mohli potkat se dvěma druhy lidí: přirozenými a geneticky vylepšenými. Následným krokem by pak bylo to, že zaměstnavatelé z důvodů pojištění zaměstnanců a rovněž tak pojišťovny by vyžadovaly pro vyloučení jakéhokoliv rizika genové testy.

Často se konstatuje, že právo většinou zaostává za realitou. Taky hodnoty a normy určité společnosti se přizpůsobují nové situaci velmi pomalu. Dnes se nacházíme v době radikální změny našeho vědomí. Zároveň to však znamená, že právo by mělo být v této situaci více odkázáno na etiku. „Pokud mají věda, právo a etika utvářet měřítko dobrého a zlého, tak ve svém vymezení musejí brát ohled na společnost.“¹⁸ Právě pro úpravu těchto vztahů chybějí odpovídající právní normy.

Německý etik Max Scheler již v roce 1927 napsal: „V naší asi deset tisíc let staré historii se nacházíme poprvé v období, ve kterém se člověk stává úplně a beze zbytku ‚problematickým‘; v němž sice neví, čím je, zároveň ale také ví, že to neví.“¹⁹ Věta, která dnes platí více, než kdy jindy.

Přeložila Libuše Roučková a pro časopis upravila
T. Machalová.

¹⁷ HONNEFELDER, L.: Was wissen wir, wenn wir das menschliche Genom kennen? Über die Herausforderung der Humangenomforschung. In: Information Philosophie, Oktober Nr. 4/2001, str. 16.

¹⁸ HONNEFELDER, L.: Biomedizinische Ethik und Globalisierung. Zur Problematik völkerrechtlicher Grenzziehung am Beispiel der Menschenrechtskonvention zur Biomedizin des Europarates. In: ESER, A. (Hrsg.): Biomedizin und Menschenrechte. Die Menschenrechtskonvention des Europarates zur Biomedizin – Dokumentation und Kommentare. Frankfurt 1999, str. 42.

¹⁹ SCHELER, M.: Philosophische Weltanschauung. In: SCHELER, M.: Gesammelte Werke. Band 9., Bern 1976, str. 120. Citace podle VALVERDE, C.: Der Mensch als Person. Philosophische Anthropologie. Paderborn 1999, str. 9.